

תוניסיה בעקבות האביב הערבי ויחסיה עם ישראל

ד"ר עדינה פרידמן*

ינואר 2019

השיח הישראלי על שיתוף פעולה אזורי נוטה להתמקד בעיקר במדינות המפרץ ובנושאים ביטחוניים, ובכך מפספס מדינות פתוחות ופרו-מערביות יותר, כגון מרוקו ותוניסיה, ושיתופי פעולה בעלי אופי אזרחי יותר. על ישראל להפנות תשומת לב גם לתוניסיה, שמהווה צומת דרכים גיאוגרפי, היסטורי, תרבותי ופוליטי חשוב לחופו של הים התיכון, שמספקת תובנות בנוגע לתהליכי דמוקרטיזציה, שבקרבה חיה קהילה יהודית עתיקת יומין, ושעשויה להוות גורם מסייע או מעכב למימוש האינטרסים הישראליים ביבשת אפריקה. על אף המכשולים הפוליטיים הקיימים ליחסים בין שתי המדינות, יש תקדים ליחסים טובים בין ישראל לתוניסיה ולשיתוף פעולה בין השניים, וקיימת אפשרות להרחיב את שיתוף הפעולה בעתיד. בינתיים, טוב יהיה לקדם יחסים חיוביים ברמה הבין-אישית, התרבותית והאזרחית, אשר יהוו תשתית לבניית היחסים המדיניים והפוליטיים בהינתן שינוי במפה הפוליטית האזורית והתקדמות בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני.

א. מבוא

תוניסיה, מדינה צפון אפריקאית קטנה לחוף הים התיכון, מהווה צומת דרכים גאוגרפי, היסטורי, תרבותי ופוליטי חשוב ומרתק. תוניסיה נחשבת ערש גל המחאות וההפיכות שפקד את האזור החל ב-2011 וסיפור ההצלחה המרכזי בו. היא משמשת דוגמה למתינות וסובלנות דתית ומודל לחיקוי עבור שכנותיה, בעיקר בתחומי החברה והמשפט, אך בה בעת מהווה כר גיוס לקבוצות אסלאמיסטיות כגון הזרועות המקומיות של אל-קאעדה ודאע"ש.

את ישראל, תוניסיה אמורה לעניין מכמה סיבות. ראשית, הכרות עם ההיסטוריה והדינמיקה החברתית-פוליטית של תוניסיה מאפשרת הבנה מורכבת יותר של התהליכים שהביאו אותה להיות המדינה המתקדמת ביותר לעבר דמוקרטיה מבין מדינות ערב, ושל האתגרים העומדים בפני "דמוקרטיה במעבר". שנית, קיימת בתוניסיה עד היום קהילה יהודית עתיקת יומין, שלה קשרים רציפים עם משפחות ובני קהילה בישראל ובאירופה. שלישית, לישראל יש אינטרס בפיתוח יחסים עם יבשת אפריקה, ותוניסיה יכולה להוות גורם מסייע או מעכב לכך, בשל מיקומה ובהיותה חברה באיחוד מדינות אפריקה. כמו-כן, קיים תקדים ליחסים טובים יחסית בין ישראל לתוניסיה ולשיתוף פעולה בין השניים בנושא החקלאות, למשל, וישנה אפשרות להרחבת שיתוף הפעולה בתחומים נוספים בעתיד, בתנאים המתאימים.

באופן כללי נוטה השיח בישראל על שיתוף פעולה אזורי להתמקד בעיקר במדינות המפרץ ובמידה רבה בנושאים ביטחוניים, ואינו מייחס חשיבות גאו-פוליטית וחברתית מספקת לצפון אפריקה. בשל כך מפספס לעתים השיח בישראל מדינות פתוחות ופרו-מערביות יותר, כגון מרוקו ותוניסיה, ואפשרויות לשיתוף פעולה שהוא אזרחי יותר באופיו. מטרתו של מאמר זה היא לסייע לשינוי מגמה זאת.

המאמר פותח עם הצגת המאפיינים והמגמות המתפתחות בתוניסיה מאז האביב הערבי, וממשיך בהצגת האינטרסים המשותפים לתוניסיה ולישראל והאפשרויות לשיפור היחסים ביניהן. המאמר מציג את מאפייני

* ד"ר עדינה פרידמן מלמדת בבית הספר ליישוב סכסוכים באוניברסיטת ג'ורג' מייסון שבויורג'יניה. מחקרה מתמקדים במזרח התיכון וצפון אפריקה ובנושאי זהות, יחסים בין-קהילתיים, מגדר ופוליטיקה. היא מובילה מנוסה של טיולי עומק וקורסים במרוקו, תוניסיה, ירדן, שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, וישראל.

המערכת הפוליטית בתוניסיה, את הקשר היהודי, את התפיסות הרווחות בחברה התוניסאית ביחס לישראל, ומספק הקשר לאירועים העכשוויים במדינה וליחסי תוניסיה-ישראל בהווה ובעתיד. הוא מבוסס על מקורות משניים וכן על ביקור בתוניסיה וראיונות עם תוניסאים – בעיקר אקדמאיים, פוליטיקאים ופעילים חברתיים.

ב. תוניסיה: מאפיינים ומגמות

סיפור הצלחה דמוקרטית?

תוניסיה נחשבת סיפור הצלחה יוצא דופן במזרח התיכון וצפון אפריקה, כאשר ללא שפיכות דמים מתמשכת הביאה לגירושו בתחילת 2011 של הדיקטטור זין אל-עבדין בן עלי ולתחילתו של תהליך דמוקרטי. על אף שהיא נמנית בין המתקדמות במדינות ערב, תוניסיה עדיין רחוקה מלהיות דמוקרטית במלוא מובן המלה. אמנם, מאז עצמאותה הושם בה דגש על קדמה, אך עם זאת חוותה תוניסיה מעל שני עשורים של משטר דיקטטורי נוקשה תחת שליט שהואשם בהפרות זכויות אדם ובשחיתות נרחבת.

על-פי מדד ה-Freedom House לשנת 2018, תוניסיה מוגדרת כמדינה חופשית, וזוכה בהקשר זה לציון 70 מתוך 100. לשם השוואה, ישראל זוכה במדד זה לציון 79 וארה"ב ל-86. עם זאת, מצוין במדד כי החל ב-2017 ניכרים בתוניסיה סימני הידרדרות בתהליכים הדמוקרטיים, הכוללים דחיות חוזרות ונשנות של הבחירות למועצות המקומיות (עד שהתקיימו לבסוף במאי 2018, שבע שנים לאחר הבחירות הקודמות), והארכת תוקף מצב החירום במדינה בשנתיים. למצב הפוליטי-בטחוני הרעוע בלוב ובאלג'יריה השכנות יש השפעה שלילית על מצב הביטחון והחופש בתוניסיה. ביטויים נוספים להידרדרות הם חוסר-היכולת להקים את הגופים העצמאיים שנדרשים על-פי החוקה התוניסאית (כגון בית המשפט החוקתי), וצעדים שנוקטים השלטונות לצמצום חופש הפעולה של התקשורת.

בנוסף, רבים מחברי המשטר הישן ונאמניו עדיין מהווים חלק מהאליטה הכלכלית והפוליטית במדינה, וממשיכים להשפיע – ישירות ובעקיפין – על המערכת הפוליטית. דוגמה לכך היא "חוק פיוס" שעבר בפרלמנט ב-2018, ושקובע כי הממשלה יכולה להעניק חנינה למי שנשאו בתפקידים רשמיים במשטר הקודם ושמואשמים בשחיתות, במידה שפעלו כחלק ממילוי תפקידם. אזרחים רבים ועשרות חברי פרלמנט התנגדו לחוק זה וטענו כי הוא מצעיד את הדמוקרטיה התוניסאית אחורה בכך שהוא מאפשר "שיקום" של דמויות מפוקפקות ממשטרו של בן עלי, ובכך שהוא מנוגד לתהליך הצדק המעברי בו נמצאת המדינה. על אף ההתנגדות, עבר החוק ברוב קולות בפרלמנט בזכות השפעתם של חברי המשטר הישן.

אסלאם מתון וחברה אזרחית חזקה ומאורגנת

ממשלות חביב בורגיבה (שכיהן בין השנים 1957-1987 כנשיאה הראשון של תוניסיה) ובן-עלי (2011-1987) החרימו במשך שנים פעילות אסלאמיסטית. למרות, ואולי בשל, זאת, מפלגת א-נהדה האסלאמית הגיחה כשחקנית חשובה בפוליטיקה התוניסאית לאחר מהפכת 2011. כמו במקרים רבים אחרים של דיקטטורות חילוניות, מפלגות דתיות מהוות בדרך כלל את אחד הקולות האלטרנטיביים החשובים. וכן, בבחירות שנערכו בתוניסיה באוקטובר 2011 זכתה א-נהדה לאחוז גבוה מהקולות (89 מושבים מתוך 217) לאחר שהציגה מצע דתי ולאומי מתון, וכיהנה בעקבות זאת כחלק מהממשלה עד 2014.

בדצמבר 2014, בבחירות הראשונות לנשיאות לאחר המהפכה, נבחר אל-בג'י קאיד א-סבסי, ראש מפלגת נדאא תוניס לנשיא. בעקבות תהליך של דיאלוג לאומי שהחל כבר באוקטובר 2013 (ושעליו יפורט בהמשך) ובעקבות תוצאות בחירות 2014, הקימו מפלגות נדאא תוניס וא-נהדה קואליציה ששולטת בתוניסיה עד היום. למעשה, ארבעת השחקנים המשמעותיים ביותר בפוליטיקה התוניסאית כיום הם מפלגת נדאא תוניס, מפלגת א-נהדה, איגוד המעסיקים (UTICA) ואיגוד העובדים (UGTT).

ה-UGTT מעורר עניין מיוחד. זהו הגוף שמאחד את כל ארגוני העובדים למיניהם, ובכך למעשה מייצג את השמאל בתוניסיה. מצד אחד שמאל זה מתיימר להיות ליברלי ומערבי בהשקפותיו: הוא דוגל בשוויון מגדרי מוחלט, במודרניזציה ובחילון המדינה. בה בעת, אותו שמאל הוא גם פרו-איראני ובנטייתו ונאמנותו, וככזה מפגין על פי רוב עוינות כלפי ישראל. הרקע ההיסטורי עשוי להסביר את מה שעל פניו נראה כסתירה. השמאל

התוניסאי המודרני נוסד בפריז בעקבות המחאה שפרצה שם במאי 1968, על ידי סטודנטים צעירים מהאליטה התוניסאית. אלה אימצו אידאולוגיות טרוצקיות ומאואיסטיות, ואת המודל החברתי הצרפתי, והקימו ארגון בשם "פרספקטיבה". מספר שנים לאחר מכן, דיכא הנשיא בורגיבה את הארגון, אך חבריו המשיכו לפעול במסגרת מפלגות שמאל שונות כגון מפלגת העבודה הקומוניסטית (POCT), או מפלגת הדמוקרטים הפטריוטים (WATAD). כל מפלגות השמאל הללו מיוצגות כיום על ידי ה-UGTT כארגון-גג, שמיוצג בפרלמנט על ידי מספר מצומצם ממנהיגיו. בעוד ב-UGTT יש חברים רבים, רק לקבוצה מצומצמת מהארגון יש תפקידי הנהגה בו וכוח פוליטי. באוקטובר 2018 התקיים בספריה הלאומית בתוניס אירוע לציון 50 שנה ליסודה של תנועת פרספקטיבה וללידת השמאל החדש התוניסאי.

השמאל התוניסאי קשור לתרבות הצרפתית ולצרפת, וברוח האתוס הצרפתי הוא דוגל בחילון ומתנגד לדת. הדבר מצטייר כפתיחות ומודרניות, אך לעיתים זוהי רק אסטרטגיה לשימור מעמד ופריבילגיות. השמאל משפיע (ולפעמים אף כופה את מרותו) דרך שליטתו באיגודי העובדים, ולא דווקא דרך פעילות בפרלמנט. לאחר המהפכה האסלאמית באיראן ובמהלך מלחמת איראן-עיראק, תמך ה-UGTT בסדאם חוסיין, המנהיג הערבי הלאומי החילוני דאז שנלחם במשטר אסלאמי אוטוקראטי. כשבמלחמת המפרץ הראשונה ירדה קרנה של הזרוע העיראקית של מפלגת הבעת', החל ה-UGTT לתמוך בסוריה – שהייתה כוח אזורי ומוביל בתנועת הלאומיות הערבית – ובזרוע הסורית של הבעת'. עד מהרה אימץ ה-UGTT את השיח הסורי האנטי-מערבי וכן את הלך-הרוח של איראן, בת בריתה של סוריה. כך נוצרה הסתירה-כביכול של תמיכה בערכים ליברליים ובחילון מצד אחד, ובמשטר האיראני והסורי מצד שני.

באופן כללי, מאז 2011 היתה הממשלה התוניסאית מעורבת מאוד בהתרחשויות בלוב ובסוריה, והדבר התפרש לעתים כמתן אור ירוק לקבוצות הקשורות לאל-קאעדה או דאע"ש. מאז 2013, קבוצה תוניסאית בשם אל-חארס אל-קוומי (המשמר הלאומי) יסדה קשרים חזקים עם חזבאללה בלבנון, והחלה לגייס צעירים תוניסאים רבים למיליציות התומכות באסד במלחמה בסוריה. מפלגת א-נהדה האסלאמית, לעומת זאת, עושה מאמצים להיראות כמפלגה פתוחה, מתונה וסובלנית. דוגמה לכך ניתן למצוא בהצבתו של מועמד יהודי במקום השביעי ברשימת א-נהדה לבחירות המקומיות שהתקיימו באפריל 2018 במונסתיר, עיר הולדתו של הנשיא בורגיבה. המועמד היהודי אמנם לא נבחר למועצה המקומית, לאור ניצחונם של מועמדים עצמאיים רבים, אך הצבתו ברשימה היתה מהלך סמלי חשוב. למעשה, תוצאות הבחירות למועצות המקומיות הראו תמיכה במועמדים עצמאיים, שאינם מייצגים אף אחת מהמפלגות העיקריות. הייתה זו הבעת חוסר-שביעות רצון מצד הציבור במפלגות אלו. אחוז ההצבעה היה נמוך מאוד, ועמד על 34 אחוזים מאלה שנרשמו להצביע (רק כמחצית מבעלי זכות ההצבעה נרשמו להצביע). נושאים עיקריים שהשפיעו על דפוסי ההצבעה היו המצב הכלכלי בתוניסיה והשחיתות הנרחבת במדינה. לעומת זאת, נושאים כגון חילון או אסלאמיזציה היו פחות חשובים, בעיקר כי מפלגות נדאא תוניס וא-נהדה כבר ממילא היו חברות בקואליציה.

החברה האזרחית בתוניסיה היתה פעילה מאוד מאז ומתמיד, ביחוד באופן יחסי למדינות האזור (אם כי תחת בן עלי היתה עליה בקרה חזקה יותר), אך לאחר מהפיכת 2011 נוסדו אלפי ארגונים בלתי-ממשלתיים נוספים. ה-UGTT הוא ארגון החברה האזרחית הגדול ביותר שהיה קיים עוד מלפני המהפכה וששמלא תפקיד משמעותי גם לאחריה. תחת משטרו של בן עלי היה ה-UGTT ארגון-גג של האופוזיציה למשטר, שהותר לו לפעול תחת מגבלות ושלימים הפך כלי בידי המשטר שרצה לייצר מראית-עין של פתיחות כלפי מתנגדיו. בכירי ה-UGTT זכו להטבות רבות מידי המשטר – בדומה לחברי מפלגת א-דסתור בהנהגת בן עלי – בזכות תפקודם האופוזיציוני "בשירות המשטר". עובדה זו פגעה בדימוי ה-UGTT ומקשה על פעילותו בפוליטיקה התוניסאית של ימינו. לארגונים החדשים שנוסדו לאחר המהפכה יש קשרים חזקים לארה"ב ולאירופה, ואלה מתבטאים בשיתוף פעולה בתחום ההדרכה, במתן מימון ובסיוע לפיתוח יכולות. שניים מהחשובים שבהם הם ארגון אל-בווסלה (מצפן), שפועל למען שקיפות ונגד שחיתות, וארגון נוואת (ליבה או גרעין) שעוסק בעיתונות חוקרת.

שלטון החוק ותהליכי צדק מעברי

הדיאלוג הלאומי שהתקיים בתוניסיה ב-2013-2014 אורגן על ידי ה-UGTT, הפדרציה התוניסאית לזכויות אדם (FTDR), ה-UTICA, ואיגוד עורכי הדין. פגישה ראשונית בין א-סבסי וראשד ע'נושי, מנהיגי מפלגות נדאא תוניס וא-נהדה, התקיימה בפריז בסתיו 2013, ולאחריה התקיימה סדרת שיחות דיאלוג בין חילונים

ואסלאמיסטים בתוניסיה. היזמה הובילה להסכם על קיום בחירות וסיום המשבר הפוליטי. בבחירות שהתקיימו באוקטובר-נובמבר 2014, נדאא תוניס זכתה ב-86 מושבים בפרלמנט, א-נהדא ב-69, וא-סבסי נבחר לנשיא. לאחר הבחירות הקימו נדאא תוניס וא-נהדה קואליציה (יחד עם מפלגה שלישית – האיחוד הפטריטי החופשי, UPL), וב-2015 זכו ארבעת ארגוני החברה האזרחית שיזמו וארגנו את הדיאלוג הלאומי בפרס נובל לשלום.

הבחירות הבאות לפרלמנט אמורות להתקיים ב-2019. נציגים של ה-UGTT כבר הכריזו על כוונתם לרוץ בבחירות אלה בתור מועמדים עצמאיים או כחברי מפלגות שמאל, ואילו נדאא תוניס וא-נהדה הכריזו בסוף ספטמבר 2018 על סיום ההסכם הקואליציוני ביניהן. הדבר אינו אמור להשפיע על הממשלה הנוכחית, הואיל והיא אינה נשענת על מאזן הכוחות בפרלמנט אלא על הסכמים חשאיים בתוך "ועידת הקונצנזוס" (גוף בלתי-נבחר בו חברים נציגי האסלאמיסטים וחברי המשטר הקודם). ואולם, תהיה לכך השפעה בבחירות הבאות, בהן המפלגות ירצו עם מצעים נפרדים, וסביר שידגישו את ההבדלים ביניהן, בניגוד לסימת ה"קונצנזוס" שהפכה נפוצה בתוניסיה מאז 2014.

לתוניסיה יש היסטוריה חוקתית רבת שנים. חוקתה הראשונה נחקקה ב-1861, עוד בימי היותה חלק מהאימפריה העות'מאנית. ב-1959, שלוש שנים לאחר שקיבלה תוניסיה את עצמאותה, שוב אושרה חוקה. מיד לאחר הבחירות לאסיפה המכוננת הלאומית באוקטובר 2014 החל תהליך ארוך ומאתגר של ניסוח חוקה חדשה, שהסתיים ב-26 בינואר 2014. החוקה שגובשה קובעת שהאסלאם היא דת המדינה, ובו-זמנית מכירה בחופש המצפון והאמונה, ובשוויון בין המינים. מאז עצמאותה, קיים בתוניסיה חוק מעמד אישי שנחשב למתקדם ביותר במדינות ערב: הוא כולל זכות הצבעה לנשים, איסור על פוליגמיה, זכות לנשים להתגרש מבעליהן, ואיסור על בעל להתגרש מאשתו ללא ידיעתה ונוכחותה. ב-2018 נחקק גם חוק שמתיר לנשים תוניסאיות מוסלמיות לשאת גבר לא-מוסלמי (עד אז רק לגבר תוניסאי מותר היה לשאת אישה לא-מוסלמית), ובכך הפכה תוניסיה למדינה הערבית הראשונה שמתירה זאת. כמו כן, הוצע חוק הקובע ירושה שווה לבנים ובנות/גברים ונשים, אם כי נכון לסוף שנת 2018 הוא טרם אושר סופית. מאפיינים אלה של תוניסיה מסייעים לה גם בזירת יחסי החוץ, בייחוד בכל הנוגע לאיחוד האירופי, עמו יש לתוניסיה מעמד של שותפות מועדפת, למרות המורכבות ההיסטורית של היחסים והמורשת הקולוניאליסטית הצרפתית.

היהודים בתוניסיה

בתוניסיה חי עד היום מיעוט יהודי קטן שמונה כ-1,500 נפש, ושמשוך לנהל חיי קהילה, בעיקר באי ג'רבה ובבירה תוניס. הסברה הרווחת היא שיהודים הגיעו לתוניסיה לראשונה עם חורבן בית ראשון, ב-586 לפנה"ס. לאורך השנים הצטרפו גלי מהגרים יהודים מספרד, ולאחר הכיבוש הערבי גם מארצות הלבנט. ההגירה היהודית מתוניסיה היתה מועטה יחסית בשנים 1948-1956, וגברה עם קבלת עצמאותה של תוניסיה. בשנים 1954-1957 היגרו לישראל כ-30,000 יהודים, ובעקבות מלחמת 1967 היגרו כ-10,000 נוספים (מרבייתם לצרפת וחלקם לישראל). בית הכנסת אל-ע'ריבה (אל-גריבה) באי ג'רבה נוסד לפני כמעט אלפיים שנה (ועבר שיפוצים) ונחשב לבית הכנסת הקדום ביותר בצפון אפריקה שעדיין עומד על תילו. הוא משמש עדיין כבית-כנסת פעיל ומהווה אתר תיירותי חשוב עבור הקהילה היהודית בפרט ותוניסיה בכלל.

על פי רוב, היהודים בתוניסיה נמנו מאז אמצע המאה ה-19 עם האליטה הפרו-צרפתית, אך מגמה זו החלה להשתנות בשנים האחרונות, ביחוד מאז הבחירות ב-2011 לאחר המהפכה. הקהילה היהודית, בעיקר באי ג'רבה, החלה להראות מגמה שמרנית יותר (אם כי הקהילה בג'רבה היתה שמרנית באורחותיה מאז ומתמיד), וחלק מחבריה החל מצביע למפלגת א-נהדה האסלאמית השמרנית. במקביל, מספר אנשי עסקים יהודים – בעיקר בבירה – עדיין שומרים על קשרים אדוקים עם צרפת. יהודי תוניסיה נהנים מהגנה ממלכתית. כמו במדינות מוסלמיות אחרות, יש להם מידה מסוימת של אוטונומיה שיפוטית, בעיקר בכל הנוגע לדת ולדיני משפחה. בבתי כנסת ובאזורים בהם מתגוררים יהודים רבים ישנה שמירה משטרית, בעיקר מתחילת שלטונו של בן עלי ועוד יותר אחרי שב-2002 ביצע תוניסאי-צרפתי פיגוע מחוץ לבית הכנסת אל-ע'ריבה בו נהרגו 20 איש ונפצעו עשרות. הפיגוע, עליו קיבלה אל-קאעדה אחראיות, תוכן על-ידי ח'אלד שייח' מחמד, הארכיטקט של פיגועי ה-11 בספטמבר 2001.

רבים מיהודי תוניסיה מנהלים קשר רצוף עם ישראל, ובני משפחותיהם בישראל יכולים לעתים לקבל אישור לבקר בתוניסיה בהזדמנויות שונות (ובנוסף להילולת ל"ג בעומר בג'רבה, שמפורטת בהמשך). אחת העדויות

לכך היא העובדה שהמודעות שתלויות בבית הכנסת המרכזי – והפעיל עדיין – בתוניס הן בעברית, וכוללות מידע על הופעות של אמנים ישראלים ועל אירועים עדכניים בישראל.

ג. יחסי ישראל-תוניסיה: היסטוריה, אינטרסים ואפשרויות

היחסים בין תוניסיה וישראל, שהחלו עוד בשנות ה-50' וגברו עם תחילת תהליך אוסלו בשנות ה-90', לעולם לא פסקו לחלוטין. עד 2011 נסעו לתוניסיה מישראל כמה עשרות קבוצות מטיילים בשנה, בעיקר של ישראלים יוצאי תוניסיה. למרות שכיום אסורה הכניסה לתוניסיה עם דרכון ישראלי, מדי שנה בל"ג בעומר עדיין מגיעים ישראלים להילולת רבי שמעון בר-יוחאי בג'רבה. בל"ג בעומר תשע"ח (2018) הגיעו להילולה כ-400 יהודים ישראלים (וכמה אלפים מצרפת וממדינות אחרות), וזהו שיא מאז מהפכת 2011 (שנה בה בוטלה ההילולה על ידי הקהילה היהודית בשל המצב הביטחוני). 2018 הייתה גם השנה הראשונה מאז 2011 בה לא היו אזהרות גורפות מצד ישראל לגבי ביקור בתוניסיה לרגל ההילולה, אזהרות שנבעו בעבר בעיקר מגלי אלימות וטרור במדינה. העלייה במספר האורחים בהילולה ב-2018 התקבלה בברכה על ידי הקהילה היהודית, שמצבה הכלכלי נפגע ישירות בעקבות אי-הוודאות וגלי האלימות בתוניסיה. כבר לאחר הפיגוע מחוץ לבית הכנסת ב-2002 ירד מספר המבקרים הישראלים והיהודים בהילולה, ומאז 2011 ירד המספר עוד יותר. עצם קיום ההילולה והגעתם אליה של אלפי יהודים מדי שנה ידועה ומדווחת על ידי התקשורת התוניסאית, שמצניעה את העובדה שבין המבקרים נמנים ישראלים.

לאורך השנים ניכרו מספר תמורות ביחס של תוניסיה לישראל, לסכסוך הערבי-ישראלי ולנושא הפלסטיני, ובמידת המעורבות שלה בסוגיות אלו. ככלל, העם בתוניסיה, כמו בשאר מדינות ערב, תומך במאבק הפלסטיני. תוניסיה היא המדינה הערבית היחידה שקיבלה – אם כי רטרואקטיבית – את תכנית החלוקה של האו"ם מ-1947. בורגיבה נשא נאום ביריחו ב-1965 בו הביע את תמיכתו בתכנית החלוקה ובו טען שצעד זה עשוי להביא לתמיכה בינלאומית במאבק הערבי. ב-1982 עברה המפקדה של אש"ף מביירות לתוניס, ובעקבות זאת הפך תפקידה של תוניסיה בסכסוך הישראלי-פלסטיני לישיב יותר. ב-1985 היה ניסיון ישראלי כושל לחסל את יאסר ערפאת בתוניסיה, וב-1988 חיסלה ישראל בתוניסיה את ח'ליל אל-וזיר (אבו ג'יהאד), שהיה בזמנו ראש הזרוע הצבאית של אש"ף.

בראשית שנות התשעים, אימץ בן עלי רטוריקה אנטי-מערבית בזמן מלחמת המפרץ הראשונה, אך בה בעת אפשרה הממשלה התוניסאית למשלחת ישראלית להגיע אליה כחלק משיחות חשאיות עם הפלסטינים (לימים תהליך אוסלו). תקופת השיא של יחסי ישראל-תוניסיה החלה ב-1993, עם חתימת הסכם אוסלו, כאשר שתי המדינות קיימו ביניהן ערוץ שיחות בבלגיה. ב-1994 נפגשו יוסי ביילין (שר המשפטים דאז ואחד מיוזמי תהליך אוסלו), ולאחריו שר החוץ-דאז שמעון פרס, עם בכירים תוניסאים, והגיעו להסכם לגבי פתיחת משרדי אינטרסים בשתי המדינות. צעדיה של תוניסיה היו מעט מהוססים ובעלי פרופיל נמוך (אם כי בישראל הודגש ההסכם כהישג משמעותי), אך לבסוף נפתחו המשרדים ב-1996 בתל-אביב ובתוניס. על-פי הדגם המרוקאי, מטרת משרדים אלה היתה לקדם יחסי תרבות ומסחר הדדיים. אנשי עסקים תוניסאים היו מקבלים אישורי כניסה לארץ, אותם היו אוספים בשגרירות הישראלית בבריסל. ואכן, בתקופה זו פיתחו מספר אנשי עסקים תוניסאים קשרי מסחר עם חברות בישראל. המקרה הידוע ביותר הוא כשסלמה לומי (אחותו של איש העסקים התוניסאי הבכיר פאוזי לומי) החלה לייבא מישראל מערכות השקיה. לומי, המקורבת לנשיא א-סבסי, כיהנה עד נובמבר 2018 כשרת התיירות. שר החוץ התוניסאי ח'מאייס ז'ינאווי (שמכהן בתפקידו מאז 2016) היה ראש הנציגות התוניסאית בתל-אביב. מסוף שנות ה-90' ועד לסגירת הנציגות ב-2002.

המהירות והקלות בהן נוסדו הקשרים בין ישראל לתוניסיה מעידות על יחס חיובי יחסית בקרב בכירים במשטר התוניסאי, שלא היססו לנצל את האפשרות, באקלים הפוליטי המתאים, לפתח קשרים עם ישראל. עם זאת, הם חזרו והדגישו כי כינון יחסים דיפלומטיים מלאים מותנה בנסיגת ישראל מכל השטחים שכבשה ב-1967. תוניסיה ראתה את עצמה בתקופה זאת, בהתאם לגישה שהנחיל בורגיבה, כמי שיכולה לגשר בסכסוך הישראלי-פלסטיני.

במהלך שנות ה-90' כשתהליך השלום הישראלי-פלסטיני החל להתמוטט, וביחוד עם עליית הימין בישראל לשלטון ב-1996, נאלצה ממשלת תוניסיה להאט את תהליך נרמול היחסים עם ישראל, בעיקר בשל לחץ דעת הקהל בתוניסיה ובעולם הערבי. ב-1999, עם בחירתו של אהוד ברק כראש ממשלה, היתה תקווה מחודשת

שייחתם הסכם ישראלי-פלסטיני, אך עד מהרה גם זו התבדתה. בן עלי סירב לבקשת ארה"ב לארח ועידת פסגה כלכלית בה תשתתף גם ישראל, אך עדיין לא ניתק את הקשר עם ישראל לחלוטין. בפברואר 2000 עוד ביקר בישראל סגן שר החוץ התוניסאי וקיים שיחות לגבי שיתופי פעולה כלכליים בין המדינות. באוקטובר 2000, לאחר כישלון פסגת קמפ דייוויד ומספר שבועות לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה, גינה בן עלי את ישראל והודיע שינתק עמה את הקשרים.

ב-2002 סגרה תוניסיה באופן סופי את הנציגות שלה בישראל, אך ב-2005 אירחה הממשלה התוניסאית משלחת ישראלית שבאה להשתתף במפגש של האו"ם. ראש המשלחת הישראלית היה שר החוץ סילבן שלום, שאף ביקר באי ג'רבה ובבית הוריו בעיר גאבס. בשנים 2002-2011, המשיכו הקשרים בין המדינות להיות בלתי-רשמיים ועל אש מאוד נמוכה. כפי שכבר צויין, ישראלים המשיכו להגיע להילולה ולבקר קרובי משפחה, אם כי מספר פיגועי טרור הניאו רבים מלבוא.

לאחר מהפכת 2011, על אף תהליכי הדמוקרטיזציה בתוניסיה, עמדתה כלפי ישראל ויהודים לא השתפרה, ומבחינות מסוימות אף החמירה. דבר זה מתבטא, בין היתר, בהתעלמות המשטר מפעילויות אנטישמיות ומהכחשת השואה. ב-15 בדצמבר 2017, למשל, אורגן בתוניסיה אירוע שהוקדש לזכר השואה, אך תומכי ה-UGTT חסמו את הכניסה לאירוע ומנעו ממנו מלהתקיים. הכחשת השואה היא חלק מהעמדה הרשמית של מפלגות השמאל בפרלמנט התוניסאי. בנוסף, ה-UGTT ניסו להעביר הצעת חוק שאוסרת על נורמליזציה עם ישראל. מפלגת א-נהדה האסלאמיסטית ומפלגת נדאא תוניס התנגדו לחוק ומנעו את קבלתו.

העוינות שמפגין השמאל התוניסאי כלפי ישראל נובע במידה רבה מהשפעה איראנית, ולא רק מהסנטימנטים השליליים ששוררים בעולם הערבי כלפי ישראל. ה-UGTT אימץ לעצמו את לוח השנה של המשטר באיראן שקבע ח'ומייני, לפיו מוקדשים ימים מסוימים לפעילות נגד ישראל (דוגמת יום השאהיד ויום האסיר הפלסטיני). ה-UGTT ממשיך לתמוך באופן פעיל במשטרו של בשאר אל-אסד, והוא תומך באופן רשמי בתנועת ה-BDS שקוראת לחרם וסנקציות נגד ישראל. הואיל ול-UGTT יש מונופול על ארגוני העובדים – כולל על איגוד העיתונאים – יש לו השפעה רבה על כלי התקשורת בתוניסיה. דרכם הוא מפיץ שיח אנטי-ישראלי ואנטי-יהודי באמצעות תיאוריות קונספירציה נגד היהודים ושיח של הכחשת השואה.

דוגמא נוספת ליחס לישראל בתוניסיה סיפקה תכנית בידור טלוויזיונית בסגנון מצלמה נסתרת שמשודרת ברחבי העולם הערבי במהלך חודש הרמדאן. ב-2018 ערכה התכנית "מתיחה" בתוניסיה, במסגרתה שחקנים יצרו קשר עם פוליטיקאים, אנשי רוח, ואנשי אמנות וספורט, בטענה שהם נציגים של תחנת ה-BBC ושל ישראל, והציעו סכום כסף גדול לכל אחד/ת מהם בתמורה לנכונות/ה לעבוד עם ישראל. ב-18 במאי 2018 פורסמו בתחנה הטלוויזיה הממלכתית של תוניסיה השמות של אלה שהסכימו לעבוד עם ישראלים, במטרה לחשוף אותם ולהלבין את פניהם. זוהי דרך יעילה לעשות דמוניזציה פוליטית וחברתית לאלה המסכימים לעבוד עם ישראל, ולהעלות את קרנם של אלה שסירבו (ה"משתתפים" בתכנית נבחרו בכוונה מראש). בתגובה לשידור התכנית, פרסמה אגודת העיתונאים התוניסאית מנשר המגנה את ה"מתיחה" – בעיקר מפני שהיא מייצגת נורמליזציה מסוימת של/עם ישראל. דוגמא זאת מאששת מספר דברים: ראשית, שעדיין יש טאבו חברתי ופוליטי על קשר עם ישראל (שמקורו, כאמור, בעיקר בשיח המופץ ולעיתים אף נכפה על ידי התקשורת), ושלא תגור הטאבו הזה יש מחיר; שנית, שעל אף הטאבו והשיח השלילי כלפי ישראל (שלפעמים עדיין מכונה בתוניסיה "הישות הציונית") ישנם תוניסאים שהיו שמחים, או לפחות מוכנים, לעבוד עם ישראלים.

הטאבו על קשר עם ישראל חל גם על תחום הספורט. באפריל 2018 אסר בית משפט תוניסאי על ארבעה ספורטאים ישראלים להשתתף באליפות הטאקוונדו לנוער לאחר שקבוצת פעילי שמאל תוניסאים המתנגדים לנורמליזציה הגישה תביעה נגד נשיא פדרציית הטאקוונדו התוניסאי. לטענתם, תוניסיה מחויבת להתנגדות לכיבוש הציוני ולחרם על הישות הציונית. ביולי 2018 הכריזה פדרציית הג'ודו הבינלאומית כי תאסור על תוניסיה ועל איחוד האמירויות הערביות לארח שני טורנירים בינלאומיים הואיל ולא התחייבו להבטיח לכל המתחרים (דהיינו לישראלים) יחס שווה, הכולל את הזכות לענוד סמלים לאומיים, להניף את דגל הלאום ולשיר את ההמנון. בעקבות ההשעיה, הודיעו תוניסיה ואיחוד האמירויות בתחילת ספטמבר 2018 כי הן מקבלות על עצמן את תנאי הפדרציה ומתחייבות לכך שכל המדינות שישתתפו בתחרויות יעשו זאת בתנאים שווים. עוד בתחילת אוגוסט 2018, תחת לחץ בינלאומי, הודיעה תוניסיה שתאפשר למתחרה ישראלית בת 7 להשתתף באליפות העולם בשחמט לתלמידי בתי-הספר היסודיים, שמתוכננת להיערך באפריל 2019.

מדוגמאות אלה ניתן ללמוד שלמרות שבתוניסיה יש גופים התומכים בחרם כללי על ישראל, עם מעט לחץ בינלאומי אפשר להסיר – לפחות נקודתית – חרם זה, ובכך לאפשר שיתופי פעולה בתחומים ספציפיים.

בחברה התוניסאית קיימת אווירה כללית של חשדנות, במיוחד מפני מה שנתפס כקונספירציות אמריקאיות וציוניות. עובדה זו לא קשורה רק ליחס לישראל, אלא גם לאופי המשטר הקודם ולמציאות הנוכחית בתוניסיה בה "לכתלים יש אוזניים" ויש מגבלות על חופש הביטוי. ביוני 2017 תוכנן להתקיים אירוע גדול לציון שנתיים לפיגוע הטרור שהתרחש במוזיאון הלאומי בארדו. האירוע היה אמור לכלול טכס זיכרון ופאנלים עם הרצאות על דרכי התמודדות עם הקצנה וטרור. ברגע האחרון כמעט שבוטל האירוע, ולבסוף התקיים במתכונת מצומצמת ביותר. זאת, על רקע יריבויות בין הגופים המארגנים – ה-UGTT וארגון הנוער התוניסאי – שכללה גם טענה שהחוקרים שהוזמנו לאירוע מארה"ב הם ציונים (מה שלא היה מדויק, ובכל מקרה לא היה רלבנטי).

בדרך כלל מתקיימת בתוניסיה הפרדה בין היחס ליהודים במדינה – שנחשבים לחלק אינטגרלי מהחברה התוניסאית – והיחס לישראל כישות פוליטית - שנתפסת על פי רוב כאויבת. הגבולות האלה מטשטשים לעיתים, ומובילים לערבוב בין גישות אנטי-ישראליות ואנטי-יהודיות. פעילות ה-BDS והפעילות להדחקה והכחשת השואה – שמעודדות על-ידי אותם גופים – מהוות דוגמאות לכך.

תוניסיה חתומה על יוזמת השלום הערבית, שאושרה על ידי הליגה הערבית ב-2002 ושאושרה שוב ושוב מאז. כלומר, כמו מדינות ערב אחרות, גם תוניסיה מוכנה לסיים את הסכסוך עם ישראל ולכונן עמה יחסים נורמליים לאחר שיושג הסכם שלום ישראלי-פלסטיני ושיימצאו פתרונות לסוגיות ליבה כגון ירושלים, פליטים וגבולות. על אף קיומם של יחסי מסחר וביטחון עקיפים בין ישראל לבין כמה ממדינות המפרץ, ועל אף הסכמי השלום בין ישראל למצרים ולירדן, לא תוכל ישראל להגיע ליחסים הדדיים ובני-קיימא באזור – לרבות עם תוניסיה – ללא התקדמות משמעותית בתהליך השלום עם הפלסטינים. על אף הקשיים, יתכן שבכל זאת יש מקום לתמורות חיוביות כלשהן ביחסי ישראל-תוניסיה. מתחת לפני השטח, ובאופן בלתי-רשמי ובלתי-מוצהר, כבר מתקיימים יחסים רציפים בין גורמים בשתי המדינות, שחלקם הוזכרו לעיל. ייתכן שאינטרסים משותפים יוכלו לשדרג יחסים אלה, ולפתוח אפשרויות נוספות להרחבה ולהעמקה של הקשרים בין המדינות.

מבחינה גאוגרפית, פוליטית וכלכלית, משתייכת תוניסיה לאפריקה, לצפון אפריקה, למזרח התיכון ולאגן הים התיכון. לישראל יש אינטרסים בכל אחד מאזורים אלה, ותוניסיה יכולה לשמש גשר, שותף, גורם ניטרלי או מכשול למימושם. קידום יחסים עם תוניסיה, בכל רמה שהיא, יוכל לבטח לסייע לישראל במידה כלשהי בהשגת יעדיה במרחבים אלו.

האינטרסים הישראליים באפריקה מתמקדים בתחומים המדיני, הביטחוני והכלכלי. בישראל מניחים שמהלכים מדיניים באפריקה – בנוסף לקידום קשרים עסקיים עם היבשת – ימתנו גישות אנטי-ישראליות ובכך אולי אף ישפיעו על דפוסי הצבעה של מדינות אפריקה בפורומים בינלאומיים. כך, למשל, קיימת בכנסת מאז 2016 שדולה לקידום יחסי ישראל-אפריקה, ובביקור ההיסטורי של ראש הממשלה בנימין נתניהו למדינות מזרח אפריקה ביולי 2016 הוא שיבח את היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לאפריקה. בפסגה ה-51 של הקהילה הכלכלית של מדינות מערב אפריקה (ECOWAS) שהתכנסה בליבריה ביוני 2017, דיבר נתניהו על רצונה של ישראל לשוב לאפריקה, לקדם יוזמות שיביאו תועלת הדדית, וליישם תכנית של טריליון דולר לפיתוח אנרגיה סולארית באפריקה. כוונת ישראל להדק את יחסיה עם מדינות אפריקה יכולה להיות רלבנטית גם לתוניסיה, ועשויה אף לעורר התנגדות שם, כפי שקרה במרוקו.

תוניסיה משמשת גשר יבשתי עיקרי לגז הטעי שמובל מאלג'יריה לאירופה (ותמורת כך מקבלת חלק מאספקת הגז שלה מאלג'יריה). אלג'יריה מקורבת לאיראן, ובין נשיא תוניסיה א-סבסי (ושרידי המשטר הישן בתוניסיה) ונשיא אלג'יריה עבד אל-עזיז בותפליקה, יש קשר הדוק. אי-לכך, מדיניות הגז של תוניסיה, כמו גם מדיניותה לגבי נושאים כלכליים ומדיניים אחרים, מושפעת ממדיניות אלג'יריה ואיראן. עמדתה הרשמית של תוניסיה היא שכמות הגז שהיא עצמה מייצרת זניחה, בעוד התקשורת המקומית טוענת כי למעשה מייצרת תוניסיה כמות משמעותית של גז, ושיש לה את המספר הגדול ביותר של משטחי גז ימיים באגן הים התיכון, בעיקר במפרץ גאבס. בעוד לישראל אין כיום אינטרס בגז התוניסאי, יתכן שקיים פתח לשיתופי פעולה עקיף דרך חברות אירופאיות (בעיקר של בריטניה, איטליה, וצרפת). יצרנית הגז העיקרית בתוניסיה היא חברת הגז הבריטית, שאחת ממתחרותיה העיקריות היא חברת ENI האיטלקית. נכון לעכשיו, איטליה היא יצרנית הנפט

העיקרית באל-בורמה, שדה הנפט הגדול והישן ביותר שנמצא בדרום תוניסיה. לישראל יש הסכמי שיתוף פעולה עם החברות הבריטית והאיטלקית, שדרךן עשוי להתאפשר בעתיד גם השתלבות ישראלית עקיפה בפרויקטים לייצור גז משטחי תוניסיה ולוב (למשל, בתחומי אספקת שירותים לוגיסטיים, ידע וציוד). מימוש הפוטנציאל הזה מותנה ביחסים תקינים או טובים יותר עם תוניסיה. תוניסיה עשויה להיות גם שוק, או מקור לשיתוף פעולה, עבור ישראל בתחומי החקלאות ופיתוח אנרגיה סולארית. שיתוף פעולה בין תוניסיה לישראל בתחום ההשקיה בשיטת הטפטפות כבר התרחש בסוף שנות ה-90.

תוניסיה מייחסת חשיבות רבה לתחום התיירות, ובכלל זה לתיירות סביב ג'רבה והקהילה היהודית. לפיכך, היא רואה ערך בשימור יחסים חיוביים עם הקהילה היהודית ויחסים סבירים עם ישראל, שיאפשרו את המשך הביקורים בתוניסיה. אירוח אלפי מבקרים בהילולה מדי שנה, ובתוכם כמה מאות ישראלים, הוא מפעל בו מעורבת ממשלת תוניסיה באופן ישיר. הוא שמשפיע לחיוב על דימויה של תוניסיה כמדינה פתוחה ובטוחה, ובכך על מעמדה הכללי כיעד תיירותי, ולתוניסיה יש אינטרס לשמר – ואולי אף להרחיב – אותו. ב-5 בנובמבר 2018 מונה איש עסקים יהודי מהאי ג'רבה, רנה טראבלסי, לתפקיד שר התיירות של תוניסיה (החליף את לומי בתפקיד). טראבלסי הוא בעל ניסיון עשיר בתחום התיירות, כולל בהבאת תיירים יהודים ולא-יהודים לתוניסיה ולהילולה השנתית בג'רבה, ובקידום יחסים בין מוסלמים ליהודים. אביו, פרז טראבלסי, הוא נשיא בית כנסת ומראשי הקהילה היהודית באי מאז 1985. בעבר התבטא טראבלסי בתקשורת נגד גילויי אנטישמיות בתוניסיה. מעבר להתאמתו המקצועית לתפקיד שר התיירות, יש להניח שמינויו נועד גם להעביר מסר על פיו תוניסיה היא מדינה פלוראליסטית שמתייחסת בכבוד לאזרחיה היהודים. בנוסף, יתכן שיש בכך גם מסר נוסף, לפיו שיתוף פעולה עם ישראל בנושאי התיירות אינו בלתי-אפשרי.

ה. סיכום

בתוניסיה קיימים ביטויים רבים לקדמה ולתהליכי דמוקרטיזציה, ובה בעת קיימים גופים וזרמים שמערימים מכשולים על תהליכים אלה. מדיניות תוניסיה ועמדתה כלפי ישראל מושפעות מתהליכים פנימיים, כמו גם מיריבויות ונאמנויות אזוריות. כרגע לאיראן יש השפעה על התקשורת בתוניסיה, ובכך גם על השיח הפוליטי והלך הרוח בה, וזאת לצד השותפות המועדפת של תוניסיה עם האיחוד האירופי. אך היחסים הבין-מדינתיים ומאזן הכוחות באזור משתנים מיום ליום. הסנטימנטים של העם התוניסאי, כמו של שאר עמי האזור, נוטים לתמוך במאבק הפלסטיני. לפיכך, ללא התקדמות בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני, לא תוכל ישראל לקדם יחסים כלכליים ומדיניים עם תוניסיה, ולהיעזר בקשרים עם תוניסיה למימוש אינטרסים אזוריים. היעדר שלום עם הפלסטינים מספק עילה מתמדת לצעדים פוליטיים, כלכליים וחברתיים בתוניסיה נגד ישראל. עם זאת, לאורך השנים מתקיימים יחסים בין שתי המדינות – לעתים ברמה הפוליטית ולעתים ברמה העסקית – שהגיעו לשיאם בימי תהליך השלום של שנות ה-90, אז פתחו המדינות נציגויות רשמיות בתל אביב ובתוניס.

לישראל ישנו אינטרס בקשרים ושיתוף פעולה עם תוניסיה, בעיקר בשל מיקומה הגאופוליטי והיותה שחקנית חשובה בהקשר של המזרח התיכון, אפריקה, ואגן הים התיכון – אזורים שבכולם יש לישראל עניין. תוניסיה חשובה לישראל גם בגלל קיומה של קהילה יהודית בתוניסיה, שלחברים בה יש קשרי משפחה ותרבות רציפים עם ישראל, ובפרט עם ישראלים יוצאי תוניסיה. רבים מיוצאי תוניסיה בישראל שומרים – או מנסים לחדש – קשרים עם בני משפחותיהם וקהילותיהם, והדבר בא לידי ביטוי בעיקר בביקורים הדדיים וביזמות כלכליות. מינויו של טראבלסי לשר התיירות של תוניסיה שולח מסר ברור שתוניסיה מעריכה את אזרחיה היהודים, ואולי אף מאותת על פתח עתידי לחיזוק קשרי התיירות בינה לבין ישראל.

הואיל ואלו בתוניסיה שמגלים נכונות לקשר עם ישראלים נתקלים בהתנגדות ובתגובות עוינות לכך, לא תמיד קל למצוא שם מי שיכריז על נכונות שכזו באופן רשמי. למרות זאת, גם בנסיבות הנוכחיות ניתן לקדם ולחזק במידת מה את הקשרים בין ישראל ותוניסיה בתחומי התיירות, ואולי אף דרך מסחר ושיתופי פעולה עקיפים. ישנם בתוניסיה פוליטיקאים ואנשי עסקים שהיו להם בעבר קשרים טובים עם ישראל, ישנם קשרים בין ישראלים יוצאי תוניסיה לקהילותיהם, ולאחרונה נפתחה גם הדלת בפני השתתפות ספורטאים ישראלים בתחרויות בינלאומיות בתוניסיה. אולי זהו מקום טוב להתחיל לחדש ולפתח בו יחסים חיוביים – לא ברמה רשמית והצהרתית, אלא ברמה בינאישית ותוך שיתוף פעולה כן. כך, לכשיחול שינוי במפה הפוליטית האזורית והתקדמות בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני, כבר תהיה תשתית ליחסים, שעליה ניתן יהיה להמשיך ולבנות.